

HENDE FANNI

Mit árulnak el az erdélyi antifonále leveleibe kötött
őrzőkönyvek?¹

A Gilányi Gabriella által liturgia- és zenetörténeti megközelítésben bemutatott kódextöredékek könyvkötésként maradtak fenn az évszázadok során.² Ezért a fragmentumok történetét az őrzőkönyvükkel együtt érdemes vizsgálni: az egykori kódexből kivágott és kötésként felhasznált, majd az eltérő utat bejáró levelek és az őrzőkönyvek történetének feltárása is jelentős mértékben hozzájárul a fragmentumok eredetének és használatának jobb megismeréséhez. A korábban ismert négy töredéket³ 2019-ben sikerült egy további levéllel bővítenem. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattárának Töredékgyűjteményébe az őrzőkönyvtől elválasztott egész könyvkötést őrizték, amelynek a restaurálása után a fragmentumot teljeskörű vizsgálat alá vonhattuk az előkerült értékes makulatúrákkal együtt.⁴ Az említett négy töredék azonosítása, feltárása megtörtént, ezért a tanulmányban elsősorban az újonnan felfedezett töredéket tárgyalom részletesen, és ennek az eredményét vetem össze a már ismert töredékekkel.

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző az HUNREN-OSZK Fragmenta et Codices Kutatócsoport munkatársa.

² Lásd ebben a kötetben (141–154. o.) GILÁNYI Gabriella, *Diszciplínák kéz a kézben. Egy borítónak szétvágott erdélyi antifonále rekonstrukciója* című tanulmányát.

³ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ (továbbiakban MTA KIK), Kézirattár, T 422/6, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL), F 15 Protocollum No. I (1629–1638), Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Fragm. Cod. Lat. 14, Fragm. Cod. Lat. 15. Lásd: Gabriella GILÁNYI – Adrian PAPAHAĞI (2019), *Membra disiecta from a Transylvanian Antiphonal in Budapest and Cluj*, *Fragmentology*, 2. 5–34.; HENDE FANNI (2020), *Egy erdélyi antifonále provenienciájának kérdései*. In HENDE FANNI – KISDI Klára – KORONDI Ágnes (szerk.) (2020), *„Mestereknek gyengyének” Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Szent István Társulat, Országos Széchényi Könyvtár. 79–91. A kolozsvári töredékek Adrian Papahagi által készített leírásai megtalálhatók a svájci Fragmentarium-adatbázisban (fragmentarium.ms), azonosítójuk: F-iojy; F-i7u5.

⁴ A töredéket, a makulatúrákat és a kísérő anyagokat egy jelzeten őrzik: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 261.

1. kép. A könyvkötés restaurálás előtti állapota

Az őrzőkönyv

A könyvtárban az őrzőkönyvtől való elválasztás után a könyvtárosok szakszerűen dokumentálták a könyvkötés és az őrzőkönyv kapcsolatát feltüntetve a töredék mellett az őrzőkönyv jelzetét. Ezen túl maga a könyvborító is számos információt árult el. A kódextöredékbe kötött könyv gerincére ragasztott zöld lapon szerepelt az őrzőkönyv ma is érvényes jelzete: *Történelem 4rét 127. szám*, eszerint a kötést Cornides Dániel Dáciáról szóló XVIII. századi kéziratáról választották le. Az elülső borítón két kék etikett látszik, a fehér lap alól kilógó sötétkék színű etiketten a feltehetően korábbi jelzet – 174 – szerepel. A világoskék négyzet alakú etiketten az őrzőkönyv jelenlegi jelzetének nyoma látható: „rét”, és „szám”. A *Történelem 4rét* jelzetet az 1865 és 1866 közti szakrendbe sorolásakor adták a kéziratnak.⁵ Ezt a világoskék vignettát tehát a XIX. századi rendezéskor ragasztották fel. Ezt alátámasztja a gerincre ragasztott lap másik oldala is: Adolf Wolff 1860-ban megjelent, olasz irodalmat tárgyaló könyve első füzetének borítólapja.⁶

⁵ SZABÓ Ádám (2019), Teleki-gyűjtemény az Akadémián. Az Akadémiai Könyvtár alapító állományának története és rekonstrukciója. In MOLNÁR Andrea (2019), *Teleki József. Tanulmányok az Akadémiai Könyvtár alapítójáról és a Magyar Tudományos Akadémia első elnökéről*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ. 68–121, itt: 96.

⁶ Adolf WOLFF (1860), *Die italiänische National-Literatur in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13ten bis zum 19ten Jahrhundert*. Berlin, Hempel. A mai Magyarországon a könyv

Ezeknek, az egykori kötés gerincére ragasztott papíroknak a restaurálás során történt eltávolítása után láthatóvá vált egy korábbi könyvcím nyoma: *Dialog[...]* Cc.

Érdekességnek tűnt az újkori őrzőkönyv, mivel a XVIII. században már csak elvéve készítették könyvkötést kódextöredék felhasználásával. A korábbi őrzőkönyv címének nyoma mellett a kézirat és a könyvtábla eltérő mérete – ugyanis a kézirat mérete körülbelül 2–3 cm-rel nagyobb a kódextöredék-kötés tábláinál – is alátámasztja, hogy a kötés nem a Cornides Dániel kéziraatra készült. A kötés restaurálás előtti állapotát megvizsgálva Tóth Zsuzsa, az Országos Széchényi Könyvtár restaurátora elképzelhetőnek tartja, hogy a kéziratot a töredékkötésbe mint egy mappába helyezhették bele, miután az eredeti könyvtestet eltávolították belőle.⁷ Azt, hogy mikor és hogyan került Cornides írására a kötés, nem tudni. Cornides Wesselényi Miklós családjánál volt nevelő Erdélyben, majd 1766-tól Kolozsváron a református kollégiumban némettanár, egy évvel később pedig már Teleki József koronaőr titkára lett, ennek köszönhetően szabadabban folytathatta történeti kutatásait, számos hazai és külföldi gyűjteményt is bejárva. 1787-től a pesti egyetemen a diplomatika és a heraldika professzorává nevezték ki. Halála után könyvgyűjteményét Teleki József megvásárolta, így a Dáciáról szóló kézirat is a Teleki által felajánlott könyvekkel együtt került az Akadémiai Könyvtár állományába.⁸

2. kép. A korábbi őrzőkönyv címének a nyoma

gyűjteményt is bejárva. 1787-től a pesti egyetemen a diplomatika és a heraldika professzorává nevezték ki. Halála után könyvgyűjteményét Teleki József megvásárolta, így a Dáciáról szóló kézirat is a Teleki által felajánlott könyvekkel együtt került az Akadémiai Könyvtár állományába.⁸

A makulatúra

A pergamenkötés alatti két papírtáblát négy nyomtatvány töredékeiből készítették a könyvkötő műhelyben.⁹

A kötéstáblából előkerült töredékek közül nyolc darab azonosítható Hunyadi Ferenc *Historia de obsidione decennali antiquissimae et excelsissi-*

három példánya ismert. a Magyar Országos Közös Katalógus szerint mind a három a Szegedi Tudományegyetem Klebelsberg Könyvtárában van.

⁷ Nagyon köszönöm Tóth Zsuzsának a könyvkötéssel kapcsolatos segítségét.

⁸ F. CSANAK Dóra (1983), *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőr és a felvilágosult gondolkodó*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 443–454.

⁹ Köszönöm Perger Péternek, a Régi Magyarországi Nyomtatványok Kutatócsoport munkatársának a nyomtatványtöredékek azonosításában nyújtott segítségét.

mae urbis Troianae atque ruina memorabili című, Trója megszállásáról és veszedelméről szóló, magyar nyelven írt művéből. A szerző, aki Báthori István, majd Báthori Zsigmond udvarában volt orvos, a krónikás éneket 1569-ben fejezte be, ami nyomtatásban először Kolozsváron 1577-ben jelent meg. Heltai a művet az első kiadás beosztását és szövegét követve, de eltérő szedéssel újból kinyomtatta 1586-ban.¹⁰ A művet Debrecenben 1582-ben Rudolphus Hoffhalter adta ki.¹¹ A könyvkötés papírtáblájához az 1586-ban készült példányból használták fel két ívnek a két–két levelét, vagyis a G₂, G₃, L és L₄ foliókat.

A kötésből négy kisebb darab került elő Marcello Squarcialupo itáliai származású orvosnak az erkölcsi fogalmakat magyarázó művéből, amelyet tanítványának, Báthori Zsigmondnak készített. Egy kiadást ismerünk *M. T. Ciceronis eloquentissimi et sapientis viri morales definitiones* címmel megjelent műből, amelyet Kolozsváron 1584-ben nyomtattak.¹² A kiadást a kötéstáblából előkerült töredéken lévő szöveg beosztásával és szedésével összehasonlítva kiderült, hogy a kettő szedése eltér egymástól. Ezenkívül feltűnő különbség, hogy a kiadásban nem szerepel sem a magyarázatok között, sem a magyarázatok betűrendes jegyzékében egy fogalom, amely a nyomtatványtöredéken szöveghiányosan olvasható. Cicero Tusculumi eszmecsere című művének harmadik és negyedik könyvéből származó részletei közül a bánkódás enyhítéséről szóló „Aegritudinis eleuatio”¹³ és a lelki betegséget tárgyaló, „Aegrotatio ex offensione”¹⁴ kezdetű bekezdések között hiányzik a bánkódás gyökereit említő, „Aegritudinis fibre ac stirpes [...] / qua aemulamur, etc.” két sor.¹⁵

¹⁰ Régi Magyarországi Nyomtatványok (továbbiakban RMNY) 388, Régi Magyar Könyvtár (továbbiakban RMK) I 130.; az 1586. évi kiadás: RMNY 586; RMK I 219.

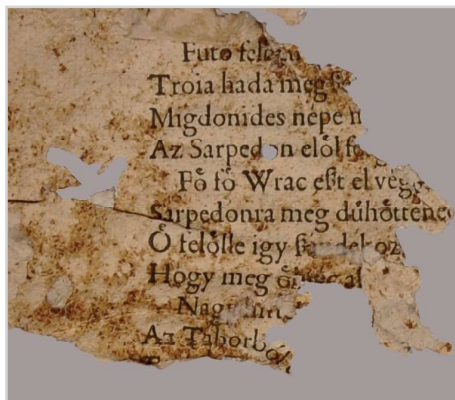
¹¹ RMNY 508; RMK I 191. A művet a XVII. században is kiadták: 1631-ben Kolozsváron (RMNY 1503; RMK I 600), Lőcsén 1656-ban (RMNY 2649; RMK I 909). A szakirodalom számon tart két olyan kiadványt is, amelyekből jelenleg egy példány sem maradt fenn: 1592-ben Sicz-ben (RMNY 703; RMK I 263) és Kolozsváron 1651-ben megjelent nyomtatvány (RMNY 2370; RMK I 846).

¹² RMNY 546; RMK II 181.

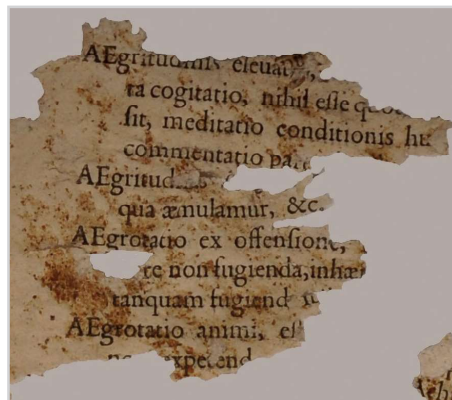
¹³ Cicero, *Tusc. disp.* III, 16: „Mert semmi nincs, ami annyira tompítaná és megkönnyítené a bánkódást, mint az, ha egész életünkben szüntelenül arra gondolunk, hogy nincs, ami ne eshetnék meg velünk: vagy az, hogy elgondolkodunk az emberi lét állapotán; vagy az, hogy megtanulunk engedelmeskedni az élet törvényének ...” Marcus Tullius CICERO (2004), *Tusculanae disputationes = Tusculumi eszmecsere*. Ford. VEKERDI József, Budapest, Allprint Kft., 130–131.

¹⁴ CICERO, *Tusc. disp.* IV, 11: „Ami az ellenszenvből keletkezik, azt úgy határozzák meg, hogy valamely nem kerülendő dolgot kerülendőnek feltételező, megrögzött és mélyen gyökerező, szenvedélyes elképzelés.” ford. VEKERDI 2004:170.

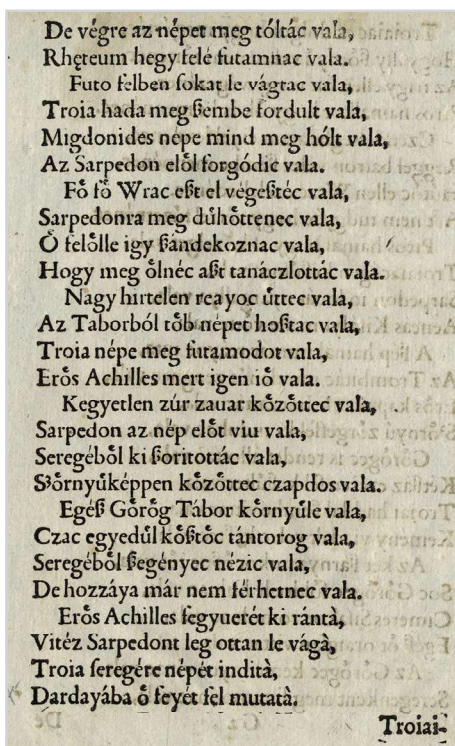
¹⁵ Cicero, *Tusc. disp.* III, 34. A jelenlegi, restaurált állapotában a töredéken csak ennyi látható: „Aegritudinis [...] / qua aemulamur, etc.”

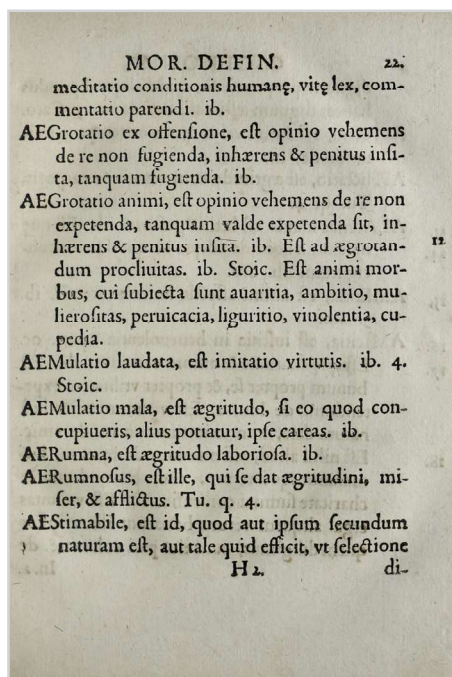
3. kép. Hunyadi művének a kötésből előkerült töredéke

4. kép. Squarcialupo művének a kötésből lefejtett töredéke

5. kép. Hunyadi művének G₂ levele (MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 4r 249)

6. kép. Squarcialupo művének H₂ oldala (OSZK RMK II. 181/1. péld.)

Két levelet felhasználtak Heltai Gáspár *Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec, mellyeket köuetnec közönségesképpen a keresztyéni ministerec es lelkipásztoroc* című, 1559-ben Kolozsváron megjelent nyomtatványából is.¹⁶ Az evangélikus egyházi szertartásokat tartalmazó nyomtatványnak a Q₃ és Q₄ jelzésű levelei maradtak fenn a kötésben. A töredékek az 1559-es kiadás azon variánsát képviselik, amelyből az Országos Széchényi Könyvtár is őriz egy példányt.¹⁷ Ebben a változatban a Q₃ levélen látható második temetési prédikáció a *Halottakból föltámadott Lázárnak históriájából* címben a halottakból szót egy l betűvel szedte: „HALA-/[tokból]”. Ezzel szemben a másik változatban, amelyből egy példányt az Akadémiai Könyvtár őriz, két l-betűvel olvasható: „HALLA-/tokból”.¹⁸

A negyedik nyomtatvány *Az Könyvetske az igaz kerestyényi keresztségről es a papa Antichristusnac maymozássaról, a Szent Írásbol nagy munkauál é rendre egybe gyütötte és öszue szörzetettet nemelly iambor tvdos emberec által, kic annac vtánna martiromsagot szenuettenec also Németországban* című mű, amelyből az L₂, L₃ és az L₆ levelek töredéke került elő. A németalföldi anabaptisták tanítását tartalmazó német nyelvű művet Dávid Ferenc fordította le magyarra, majd mind a német nyelvű, mind a magyar nyelvű szöveget kiadták 1570-ben Kolozsváron.¹⁹

A nyomtatványok mellett a kötésből előkerült két kisméretű pergamentöredék is, amelyek egy úti mise- vagy zsolozsmáskönyvből származnak. A kisebbik fragmentumon pár betű maradt csak fenn, a nagyobb darabnak pedig csak az egyik oldalán kivehető a szöveg. Utóbbin feltehetően János-evangéliumának 17. verséből származó hat sor látható, amely a nagyböjt ötödik (Iudica) vasárnapját követő szombatra előírt evangélium részlete volt (lásd a 11. képet a 162. oldalon).

„[Sublevatis oculis Iesus in celum ... / n]unc cog[noverunt quia / omnia] que d[edisti mihi / Abs te] sunt quia [verba que de-/ disti] michi [dedi eis et /] ipsi [acceperu]nt [et cognoverunt vere / quia] a te e[xivi ...]”²⁰

A könyvkötés kiragasztott előzéklapjai beíratlan papírlapok voltak, amelyek nem látszódik vízjel nyoma. Ezekre ragasztották rá, valószínűleg az eredeti őrzőkönyv könyvtestének eltávolítása után, azt a két fehér kasírozó lapot,²¹ amelyeken csonkán fennmaradt vízjel látható: „KV monogramos,

¹⁶ RMNY 154; RMK I 37. A műnek az első, 1550-ben szintén Kolozsváron készített kiadásából nem ismerünk példányt. Lásd RMNY 85; RMK I 344.

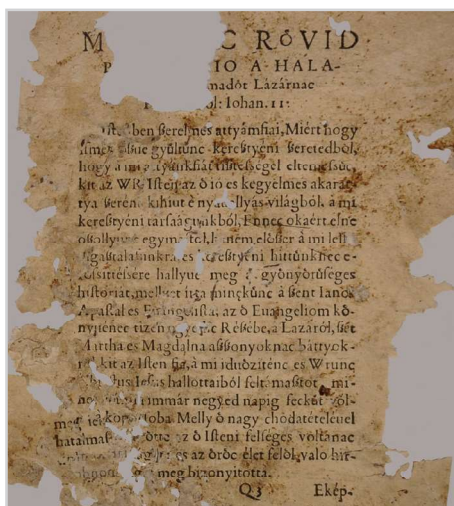
¹⁷ Jelzete: Országos Széchényi Könyvtár (továbbiakban: OSZK), RMK I. 37/1. péld.

¹⁸ Jelzete: MTA KIK, Régi Könyvek Gyűjteménye, RM I 4rét 277, Q₃

¹⁹ Dávid Ferenc fordítása: RMNY 284; RMK I 80. A német nyelvű mű: RMNY 292.

²⁰ Io 17,[1–6]7–8[8–26]. Az idézésben lévő sortörés a töredéken látható beosztást követi.

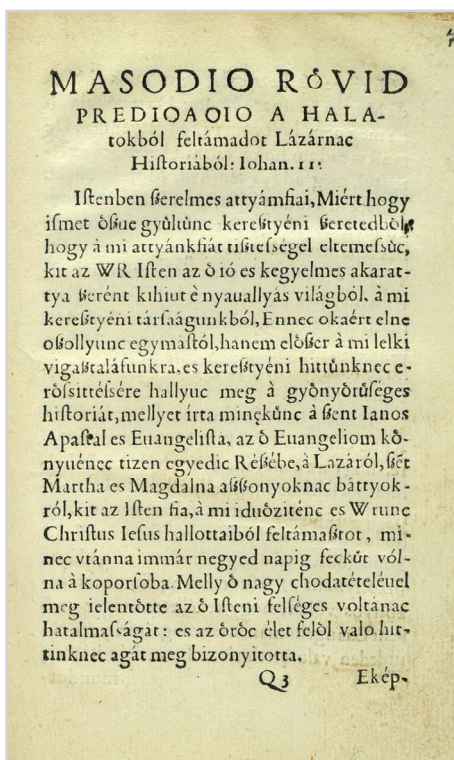
²¹ Köszönöm Tóth Zsuzsának, hogy segített azonosítani a táblák belső részére ragasztott papírlapok funkcióját.

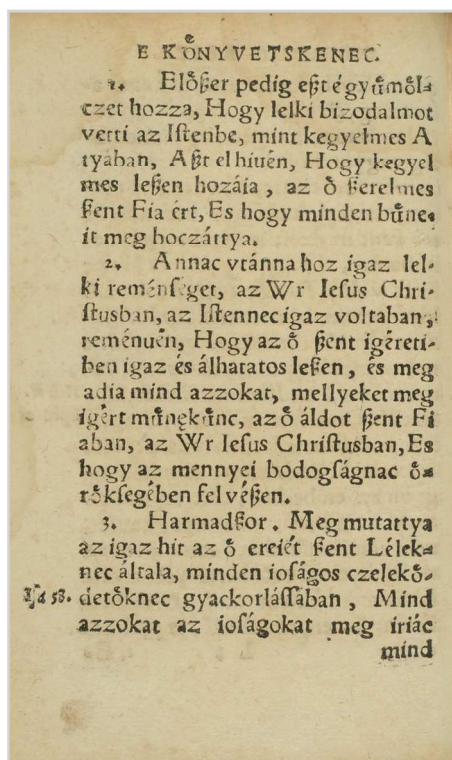
7. kép. Heltai művének a kötésből lefejtett töredéke

8. kép. Az Könyvetske nyomtatványának a kötésből lefejtett töredéke

9. kép. Heltai művének Q_{3r} oldala (OSZK RMK I. 37/1. péld.)

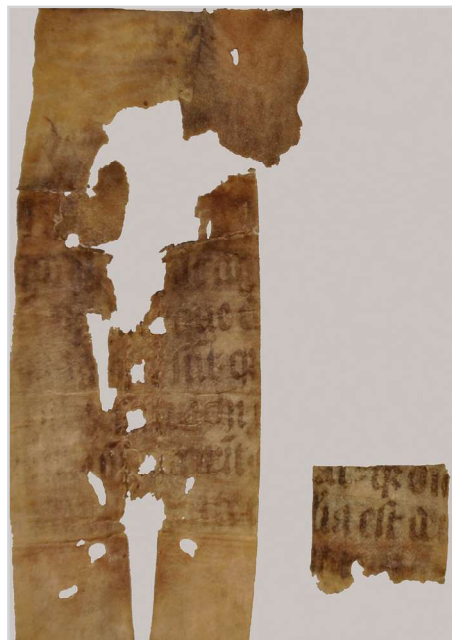
10. kép. Az Könyvetske nyomtatványának L_{3v} oldala (OSZK RMK I. 80/1. péld.)

csücskös pajzsú, reneszánsz tárcsapajzsos, Kolozsvár város háromtornyú várkapus címere”.²²

Ez a filigrán egyik késői vízjele volt Heltai Gáspár papírmalmának. Heltai a papírmalom alapítására 1560-ban kapott engedélyt, és 1565-től saját kiadványait a papírmalomban készült ívekre nyomtatta.

Kezdetben a tudás fájának törzsén tekergődő kígyó és a két oldalon a GH monogram,²³ majd a hárántpólyával osztott pajzsban három alma, amely szintén a tudás fájára utalt, és Heltai monogramjának ligatúrája volt a vízjel. Idősebb Heltai Gáspár 1575. évi halála után a tudás fáját ábrázoló vízjelet nyomdászjelvényként tovább használták, és új vízjelet készítettek: a kolozsvári címert a malom tulajdonosának vagy bérlőjének a monogramjával, például HB, CS, illetve a város nevét rövidítő KV monogrammal.²⁴

A város monogramjával ellátott, és a könyvkötésből lefejtett papírlapokon látható vízjelet 1793-ig használták.²⁵ Ez is alátámasztja, hogy a kasírozó lapokat később is beleragaszthatták a könyvtesttől elválasztott kódextöredék-kötésbe.

11. kép. A pergamen kódextöredék

12. kép. Heltai papírmalmának kései vízjele

²² PELBÁRT Jenő (2021), *Hét évszázad vízjelei Magyarországon (1310–2010)*. Budapest, Magyar Papír- és Vízjeltörténeti Társaság. 134., nr. 271.

²³ PELBÁRT 2021:123., nr. 240.

²⁴ JAKÓ Zsigmond (1989), Az erdélyi papírmalmok feudalizmus kori történetének vázlata, XVI–XIX. század, *Levéltári Közlemények*, 60. 10–11.; HORVÁTH József: *Erdély és Kárpátalja papírmalmaiban készített merített papírok, vízjeleinek gyűjteménye 16–18. század, 1545–1868*, Budapest, 2017, I kötet. 41; II kötet 70, nr. 2–8.; PELBÁRT 2021: 134., nr. 271.

²⁵ PELBÁRT 2021: 134., nr. 271.

A töredékcsoport többi töredékének másodlagos felhasználása

A töredékcsoport többi levelének fennmaradásáról korábban születtek tanulmányok,²⁶ amelyek eredményeit röviden összegzem, hogy láthatóvá váljon, az új töredék milyen mértékben erősítette meg az eddig feltételezett másodlagos felhasználás helyét, a kolozsvári műhelyt.

Az Országos Levéltárban őrzött levél a kolozsmonostori hiteleshely egyik jegyzőkönyvének a palliuma, ebben az esetben nem volt szükség további tömítő anyagokra. A XVI. század végétől a hiteleshelyi levélkeresők már Kolozsváron tartották az iratokat, így az egyes jegyzőkönyvek megvédésére a városban vásárolhattak olcsó és erős pergament.²⁷ A Kolozsváron őrzött töredékek XVI. század második felében nyomtatott könyvek könyvkötései voltak. Hubert Goltz *Caius Iulius Caesar, sive historiae imperatorum caesarumque Romanorum ex antiquis numismatibus restitutae* című, a császárok életrajzát tartalmazó könyv kötéséből fejtettek le egy XIV. századi pergamen misekönyv-fragmentumot.²⁸ Az őrzőkönyvet 1563-ban nyomtatták Brüggében, majd a tulajdonosi bejegyzés szerint a jezsuiták tulajdonában volt 1604-től.²⁹ A másik őrzőkönyv egy kolozsvári nyomtatvány, Szilvási János *Antiquitas et perpetua duratio fidei catholicae* című műve, amely 1597-ben jelent meg. Ez szintén a kolozsvári jezsuiták tulajdonában volt a XVII. századi tulajdonosi bejegyzés alapján.³⁰

Az antifonále Budapesten őrzött másik töredéke egy kolligátum kötéseként maradt fenn, amelynek egyik darabja Ferrarius Montanus *De republica bene instituenda* című művének egyik kiadása (Basel, 1556),³¹ a másik pedig a szintén Baselben nyomtatott Siegmund von Herberstein *Rerum Moscoviticarum* című műve (1551).³² A kolligátum tulajdonosa a XVII. században Valentinus Radecius, aki 1608-tól kezdve a kolozsvári szász unitáriusok lelkesze volt. Az ő nevéen kívül még a Teleki család bejegyzése olvasható

²⁶ Lásd a 3. lábjegyzetet.

²⁷ HENDE (2020), 83.

²⁸ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, Fragm. Cod. Lat. 26. Leírását Adrian Păpăhagi készítette el és tette közzé a Fragmentarium-adatbázisban F-d5sz azonosítószám alatt.

²⁹ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, C 55090; JAKÓ Klára (1991), *Az első kolozsvári egyetemi könyvtár története és állományának rekonstrukciója 1579–1604*, Szeged, Scriptum Kft. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 1), 94, nr. 201.; GILÁNYI – PĂPĂHAGI 2019:10–11.

³⁰ Cluj-Napoca, Biblioteca Academiei Române, BVM C 218; SÍPOS Gábor (szerk.) (2004), *A kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár-gyűjteményeinek Katalógusa – Catalogul colecțiilor Biblioteca Maghiară Veche a Bibliotecii Academiei Cluj-Napoca*. Kolozsvár, Scientia Kiadó – Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academiei Române, 112, nr. 438.; GILÁNYI – PĂPĂHAGI 2019:9–10.

³¹ MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 542.991/koll.1; VD 16 E 891.

³² MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, 542.991/koll.2; VD 16 H 2203.

a könyvben, mely szerint Teleki Mária 1793-ban Teleki Ádámtól örökölte a nyomtatványt. Ehhez a kötéshez makulatúraként három nyomtatvány töredékét használták fel, két Heltai Gáspár művet, és egy Bonfini-töredéket. Heltai a nyomdájában 1568-ban kiadott *Disputatio in causa sacrosanctae et semper benedictae Trinitatis* című művét 1570-ben *Disputatio de Deo* kezdetű címmel ismét megjelentette. A két kiadás főszövegének szedése és szövege megegyezik.³³ Az első zárójellel jelölt, illetve a H jelű íveknek a töredékei maradtak fenn, amelyek alapján nem lehet megállapítani, hogy melyik évben nyomtatott példányból származnak a levélpárok.³⁴ Ehhez a kötéshez is használtak fel Heltai 1559-ben megjelent *Agendájából*, az L jelzésű ív kettévágva lett része a papír könyvtáblának.³⁵ A harmadik nyomtatvány töredékei Antonio Bonfini *Historia inclitya Matthiae Hvnnyadis, regis Hungariae augustissimi* című, 1565-ben Kolozsváron kiadott latin nyelvű művének az I₃ és az I₄ levele.³⁶ Az egykori kötés gerincéből három pergamen csík került elő egy XV. századi kódexből, feltehetően graduáléból.³⁷

Következtetések

A rövid összefoglalásból is látható, hogy az őrzőkönyvek, illetve őrzőiratok egy része a városban és a Heltai-nyomdában készült, és hogy az őrzőkönyvek tulajdonosai is Kolozsvárhoz kötődnek. A könyvkötések alól előkerült makulatúrák szintén a nyomdának az 1559 és 1586 közötti termékei, tehát ezeket tömítőanyagként a Heltai nyomdához tartozó könyvkötő-műhely használta fel. A kolozsvári könyvtulajdonosok a feltehetően kötés nélküli külföldi és a helyben készült nyomtatványaik bekötésével ezt a műhelyt bízták meg, ahogy a hiteleshelyi levélkereső is innen vásárolt palliumot az elkészült iratának. A kötésekben lefejtett középkori liturgikus kéziratokból származó fragmentumok kis méretük miatt nem nyújtanak segítséget a proveniencia kérdésében. Az egykori antifonále eredetének és használati helyének pontos megállapítására nem vállalkozhatunk. Amennyiben elfogadjuk, hogy a városban a magyar notáció kizárólag a magyar közösséghez kapcsolódik, akkor a Szent Péter és Pál tiszteletére épített templom kerül a látóterünkbe. A templom egy 1455. évi tanúsítványban plébániatemplomként szerepelt, és leírták, hogy a fenntartásához Nagy Lajos királytól engedélyt kaptak egy malom építésére, tehát a templom a XIV. században már

³³ Az 1568-ban kiadott: RMNY 256, RMK II 117; az 1570-ben kiadott: RMNY 287, RMK II 126.

³⁴ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/2.

³⁵ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/3.

³⁶ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/1.

³⁷ MTAK KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 422/4.; HENDE 2020:81–82, 88.

állhatott. Az antifonále keletkezési ideje táján a Szent Péter-templomnak nem volt saját plébánosa, a papi szolgálatot a Szent Mihály-templom plébánosának kellett ellátnia személyesen vagy kiküldött káplán révén.³⁸ Ahogy Gilányi Gabriella ebben a kötetben³⁹ megjelent tanulmányában rámutatott, a Szent Mihály-templomban a német közösség metzi–német gótikus notációval készült liturgikus könyveket használhatott, ahogy az onnét fennmaradt XVI. századi graduále is mutatja. Következtetést azonban óvatosan kell levonni, hiszen nem rendelkezünk további forrásokkal, például az említett templomok pontosabb könyvjegyzékeivel. Az sem zárható ki, hogy a templomokban bizonyos esetekben az éppen elérhető liturgikus kéziratokat használták, illetve arról sem szabad megfeledkezni, hogy Heltai a műhely számára a városon kívülről is vásárolhatott erős pergamen kódexeket, hogy azok az olcsó kötések alapanyaga legyenek.

Mindezzel együtt az újonnan bemutatott töredék az egykori antifonálnak másodlagos felhasználását egyértelműen Kolozsvárhoz kapcsolja, amely a proveniencia meghatározásában egy apró, ám annál fontosabb előrelépést jelent.

Töredék leírása

MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, T 261

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM

15. század első fele – 1 levél (ugyanabból a kódexből, mint az MNL OL, F 15 Protocollum No. I [1629–1638] palliuma, MTA KIK, Kézirattár T 422/6, Kolozsvári Akadémiai Könyvtár [Biblioteca Academiei Române – Filiala Cluj-Napoca], Fragm. Cod. Lat. 14, Fragm. Cod. Lat. 15)

Közepesen vastag, erősen kopott, megbarnult, szúrágta, restaurált pergamenlevél: 510×270 mm. – Egyhasábos írástükör: *350×330 mm, 7 szöveg- és kottasor. A harmadik szövegsor és a negyedik kottasor hiányosan maradt fenn. – Gótikus könyvírás a 15. század első feléből. – Egyszerű kék *I* iniciálé, fekete majuszkulák vörös megerősítővonalakkal, rubrumok. – Magyar notáció négy vörös vonalon. C- és F-kulcsot használ, custost nem. Vonalrendszer magassága szövegsorral együtt: 44 mm.

Őrzőkönyv: MTA KIK, Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye, Történelem 4rét 127: *Historia Daciae seu Transylvaniae*. – A töredéken: 1. Utalás az egykori őrzőkönyvre: *Dialog[...]* Cc; 2. Tollpróba: *MCCCIII; VI*; 3. Szá-

³⁸ BENKŐ Elek (2004), *Kolozsvár magyar külvárosa a középkorban*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 248.) 33, 35–36.

³⁹ Lásd 141–154. o.

mítások. – Kísérő anyag: 1. A gerincből lefejtett 3 beíratlan pergamencsík: 45/60×22 mm; 2. Két darab 14. századi (?) missale-töredék: 120×50 mm; 3. Marcello Squarcialupo: *M. T. Ciceronis eloquentissimi et sapientis viri morales definitiones*. Kolozsvár, 1584 (?). RMNY 546; 4. Dávid Ferenc: *Az Könyvetske az igaz keresztényi kerestéséről*. Kolozsvár, 1570. RMNY 284; 5. Hunyadi Ferenc: *Historia de obsidione decennali antiquissimae*. Kolozsvár, 1586. RMNY 586; 6. Heltai Gáspár: *Agenda, az az szentegyhazi chelekedetec*. Kolozsvár, 1559. RMNY 154; 7. 21 különböző méretű papírdarabka, vízjel nem látható, nagyon sérültek, a különböző töredékeket nem is lehetett elválasztani egymástól. Részben beíratlan papírdarabok is, részben a nyomtatványok nyomaival. A legnagyobb darab: 190×145 mm; 8. Három etikett az őrzőkönyv egykori és jelenlegi jelzetével: 174; a világoskéken [...] *rét* [...] *szám*; a gerincbe ragasztott zöld színű papír a jelenlegi jelzettel; 9. 2 darab kiragasztott előzéklap; 10. Két beíratlan papírlap Heltai papírmalom Kolozsvár címerét ábrázoló vízjelével (PELBÁRT (2021) 134., nr. 271); 11. Az egykori gerincbe ragasztva: Adolf Wolff: *Die italiänische National-Literatur in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom 13ten bis zum 19ten Jahrhundert*. Berlin, Hempel, 1860 könyv első füzetének borítója; 12. 3 darab pergamen bőrszalag.

Eredet – használat: Erdély, Kolozsvár(?)

ANTIPHONALE TRANSYLVANUM. Dominica Palmarum

f. 1r–v Matut. R. [Deus Israel propter te sustinui ... reverencia] *faciem meam ...*;(can 006425) V. *Deus Deus meus respice ...*;(can 006425a) R. *Ingrediente Domino ...*;(can 006961) V. *Cumque audissent* [quia venit Iesus ...](can 006961a).

FANNI HENDE

*What do the host volumes bound
in leaves of a Transylvanian antiphonal reveal?*

In 2019, I identified the fifth fragment of a former Transylvanian antiphonal in the Department of Manuscripts of the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Sciences. The codex was probably copied in Kolozsvár (today Cluj) in the 15th century, its fragments were discovered in Budapest and Cluj.

The newly discovered leaf has been preserved as a bookbinding of an 18th-century manuscript written by Daniel Cornides. The fragment contains two responsories sung at Matins on Palm Sunday. These chants are analysed and published in this volume by Gabriella Gilányi. The host volume of the fragment and the fragments of printed books used as cardboards of the binding are presented by me. The host volume contains a history of Transylvania written by Cornides. This manu-

script is kept in the Department of Manuscripts of the Library. Originally, however, the bookbinding was not made for this manuscript, but for an unknown volume as confirmed by traces of a title on the spine of the bookbinding: Dialog [...]. The cardboards were made of fragments of four printed books published in Heltai's workshop in Kolozsvár between 1559 and 1586. Thus, the fragments of printed books and of the antiphonal were used as covers and cardboards of bookbindings in Heltai's workshop. Similarly, another host volume kept in Budapest preserved a leaf of the antiphonal as its cover and some fragments of printed books made by Heltai as cardboards. Therefore, most of the fragments of the 15th-century antiphonal may have been used to cover books in the workshop of Heltai. One of the fragments might have been bought in the same workshop and used as wrapper of a protocol which was copied by a notary who belonged to the Kolozsmonostor convent.